

A reáliák mint intertextuális elemek a kulturális szövegtérben

A reália-frazeologizmusokról

Drahota-Szabó Erzsébet

E-mail: botschaft@freemail.hu

Kivonat: Jelen írás a szerző tág reáliadefiníciójára és egy ennek megfelelő kultúrafelfogásra épül. Abból indul ki, hogy a reáliák a kultúrában – mint makrodiskurzusban, mint szövegtérben – és az adott irodalmi szövegben koherenciaképző intertextuális elemekként működnek, melyeknek – ennek értelmében – centrifugális és centripetális erejük van. Ilyen erők jellemzik a mikroszövegeknek tekintendő frazeologizmusokat is. A szerző a kontrasztív frazeológia módszerére építve először a nem kultúraspecifikus frazeologizmusok csoportjait tárgyalja, majd a kulturálisan kötött frazeologizmusok típusait mutatja be számos példával a nyelvi rendszer szintjén. A nyelvileg és/vagy kulturálisan kötött frazeologizmusokat reália-frazeologizmusokként definiálja, hiszen az egy kultúrához tartozó emberek mentális lexikonában hasonló asszociációs láncokat indíthatnak be, azaz – a közös nyelvi és kulturális háttértudás alapján – megszeménoően interszubjektív konnotációkkal bírnak. Végül magyar irodalmi szövegeken és azok német nyelvű fordításain keresztül mutat be a cikk írója néhány fordítási műveletet, tekintettel a fordítási és/vagy recepciós veszteségekre, felvilágosítva nemcsak a befogadói, hanem a fordítói perspektívát is. A szövegelemzések célja annak bizonyítása, hogy a fordítási megoldásokat nem annyira a rendszer-szintű frazeológiai ekvivalens megléte vagy hiánya, hanem sokkal inkább a frazeologizmus mikro- és makroszövegbéli relevanciája, valamint a fordító szubjektív döntése, kreativitása határozza meg.

Kulcsszavak: reáliák, kulturális szövegtér, intertextualitás, konnotációk, reália-frazeologizmusok

1. Bevezetés

Tanulmányom egy metszet abból a német nyelvű monográfiából, amely nemrégiben a *Beiträge zur Fremdsprachenvermittlung* című folyóirat különszámaként jelent meg Németországban *Realien – Intertextualität – Übersetzung* címmel (vö. Drahota-Szabó 2013).

Jelen írásomban kiemelek néhány alapvető gondolatot az elméleti fejtegetésekből, majd körvonalazom, mely frazeologizmusokat sorolom a reáliák közé, ill. néhány szövegpéldán bemutatom, milyen elvek vezérelhetik a fordítót a reália-frazeologizmusok átültetésénél.

2. Az elméleti háttér

2.1. A reáliák fogalmáról

A reáliakutatásokban tudvalevően számos definíció létezik, amelyekre itt most nem térek ki, mint ahogy arra sem, milyen más elnevezések használatosak még a kultúraspecifikus nyelvi elemekre. (Vö. pl. Fodor és Heltai 2012; Heltai 2007; Kujamäki 1998, 2004; Lendvai 2005, 2007a, 2007b, 2012; Lossau 1993; Mujzer-Varga 2007, 2009; Papp 2004; Pusztai-Varga 2013; Tellinger 2003, 2009, 2012; Valló 1998, 2000; Vermes 2004; Vlahov és Florin 1980. Vö. még Bárdosi (2013) reáliáknak szentelt kötetét.)

Én továbbra is konzekvensen egy tág reáliafelfogással dolgozom (vö. Forgács E. 2004a: 39k.; 2004b: 192; 2007a: 378; 2007b: 135), azaz reáliák alatt olyan nyelvi jeleket vagy jelkombinációkat értek, amelyek egy bizonyos korban a jelhasználók egy csoportja számára a denotációjukon túlmenően többletértékkel, konnotációval rendelkeznek, s így a csoport tagjaiban megközelítően azonos, ill. hasonló asszociációkat keltenek. Ez a relevanciájuk annak tudható be, hogy a csoport történelmével, társadalmi-politikai berendezkedésével, művészetével, szokásaival és erkölcsrendszerével, azaz röviden: a nyelv- és kultúrközösség tagjainak életével, gondolkodásával szorosan összefüggnek.

2.2. Kultúra és intertextualitás

A kultúra a megélt valóság „szavasításával” jön létre. A kultúrát (makro)diskurzusként fogom fel, szövegtérként, amelyben a reáliáknak mint intertextuális elemeknek koherenciaképző szerepük van. A „nyelviesült” kulturális emlékezettér rendszerszerűségéhez, az elemek koherenciájához a messzemenően interszjektív konnotációkkal bíró reáliák nagymértékben hozzájárulnak. A reáliáknak – köztük a kultúraspecifikus frazeologizmusoknak – mint mikroszövegeknek nyelvi kultúraleképező és kultúrateremtő funkciójuk van.

A referenciális intertextualitás fogalmát kitágítom, s alatta nemcsak egy adott szövegnek egy adott szöveggel való kapcsolatát értem, hanem egy adott szövegnek a kulturálisan kötött makroszöveggel való kapcsolatát, az abból való explicit vagy implicit „kölsönzést” is. Ilyen értelemben tekinthetők a reáliák intertextuális elemeknek, még akkor is, ha szorosabb értelemben, pontosabban formailag, nem (mindig) szövegek. Funkciójukban azonban mégiscsak azok, merthogy az egy kultúrához tartozó, közös kulturális háttértudással rendelkező emberek mentális lexikonában, azaz a kulturális és az enciklopédikus hálóban elfoglalt helyük alapján, ha nem is teljesen azonos, de hasonló asszociációs láncot indíthatnak be. Asszociáció alatt képzetek, tudati tartalmak és érzelmek mentális összekapcsolását, kapcsolódását értem. E felfogás korrelál Knapp definíciójával, aki szerint a konnotációk különböző értékelő asszociációk, amelyeket egy szó a nyelvközösség tagjaiban kivált [Konnotationen = „Unterschiedliche bewertende Assoziationen, die ein Wort bei unterschiedlichen Mitgliedern einer Sprachgemeinschaft auslöst”] (Knapp et al. 2007: 626). Kultúraspecifikus, így jellemzően

interszjektív asszociáció például: *augusztus 20.* → *Szent István, államalapítás, (az új) kenyér.* (A mentális lexikonhoz, annak hálózatszerkezetéhez vö. Kovács 2011: 176kk.)

3. A szódás (még mindig) veri a lovát...

A tanulmány megírásának apropóját az adja, hogy a frazeologizmusok helye a reáliákon belül változatlanul vita tárgya. Az igen gazdag frazeológiai szakirodalomra itt nincs mód kitérni. Frazeologizmus alatt olyan kötött, reprodukálható, legalább két szóból álló állandósult szókapcsolatot értek, amelyet lexikális és strukturális stabilitás jellemez. Mivel konzekvensen egy tág frazeologizmus-felfogással dolgozom (vö. pl. Forgács E. 2007a: 214kk.), az idiomatikusságot nem tekintem kötelező jegynek, s a mondatformájú és -értékű, azaz a propozicionális állandósult szókapcsolatokat (pl. a közmondásokat) is ide sorolom (vö. Burger 2010: 37). Az írásomban ezúttal strukturális és kommunikatív frazeologizmusok nem szerepelnek.

Heltai Pál (2007: 648) így vélekedik:

A szólások és idiomatikus kifejezések nem tartoznak a szűkebb értelemben vett reáliák közé. Referenciális jelentésük többnyire megadható szinonimával vagy egy más nyelv kifejezéseivel is: a *veri, mint szódás a lovát* nyilvánvalóan kifejezhető a *szódásra* vagy a *lóra* történő utalás nélkül is; a *Вот тебе бабушка и Юрьев день* ('nesze neked nagyanyám Szent György napja') is megfeleltethető magyarul olyan kifejezésnek, amelyben nincs utalás Szent György napjára. A szólásokhoz kapcsolódó érzelmi-asszociatív jelentések és enciklopédikus ismeretek gyakran elhomályosultak, és a nyelvközösség legtöbb tagja csak annyit érzékel, hogy „ez egy színes (népies) kifejezés”. Ezek tehát nem reáliák, hanem reáliákra (is) utaló kifejezések, amelyeknek a kulturális tartalma nem mindig játszik szerepet a szöveg egészének szempontjából.

A fenti véleménnyel vitatkozni kívánok. Érvelésemet ismételten a fenti idézetben is szereplő magyar frazeologizmussal szeretném nyitni, azaz: *veri, mint szódás a lovát.* Álláspontomat ennek a frazeologizmusnak a kapcsán egy írásomban már kifejtettem (vö. Forgács E. 2002), Heltai hivatkozik is rá. Először tehát egy régi érvelésemet elevenítem fel. A szövegpélda forrása Garaczi László *Mintha élnél* (Garaczi 1995) című regénye, ill. annak *Was wir hier als schön empfinden* című német nyelvű fordítása (Garaczi 1999):

Az a másik ló a Szervíz előtt cövekelt le, rekeszek heverték a platon üres **szódásüvegekkel**. Nem egyszerűen megmakacsolta magát, hanem egy hosszú élet megfontolt bölcsességével kinyilvánította, hogy eddig, és ne tovább. A fuvaros dühösen ostromozta, **verte, mint szódás a lovát.** (Garaczi 1995: 34)

Das zweite Pferd wollte vor der KFZ-Werkstätte nicht mehr weiter, die Ladefläche des Fuhrwerks war vollgepackt mit leeren **Sodaflaschenkisten**. Ja, wenn es sich nur stur gestellt hätte! Aber nein, es hat sich die Erfahrungen eines langen Lebens zunutze gemacht und uns zu verstehen gegeben: bis hierher und nicht weiter. Der Kutscher schlug wild auf das Tier ein, **peitschte es wie besessen**, los! (Garaczi 1999: 38)

A magyar forrásszövegben a *verte, mint szódás a lovát* frazeologizmus kvalitatív fordítási relevanciával bír, hiszen mint szövegstrukturáló elem szerepel. A frazeologizmus egyik komponensét, azaz a *szódást*, Garaczi a szóláshasonlaton kívül is használja, s a szövegben a frazeologizmusnak a literális olvasata is megjelenik. Az idiomatikus jelentés és a szó szerinti jelentés két izotópiásíkot hoz létre, egy dupla kódolást, amit az tesz lehetővé, hogy a frazeologizmus az idiomatikus foka szerint az ún. féldiomatikus frazeologizmusok közé tartozik: az ige (*ver*) megtartja literális olvasatát, a *szódás* viszont idiomatikusává válik. A német fordítás egydimenziós: a nyelvi játék elmarad. A magyar frazeologizmusnak nincs frazeológiai ekvivalense a németben, s még szó szerint sem könnyű lefordítani, hiszen olyan, mint *szódás*, lexémaként nincs a németben: a *szódás* reália. A referenciális jelentésre koncentráló körülíró fordítás ez lehetne: [er schlug sein Pferd wie der Sodaflaschenkutscher sein Pferd]. Egy ilyen fordításnak itt nem sok értelme lenne, hiszen csak értetlenséget szülne a célnyelvi olvasóban. Heltainak annyiban igaza van, hogy a „referenciális jelentés” más nyelv, jelen esetben a német nyelv kifejezésével is megadható, ez kétségtelen, hiszen a fenti fordításban is ez történt. Viszont a frazeologizmusok fordításakor nem (csak) a referenciális jelentés a fontos, azaz a „mit”, hanem a „hogyan”. A frazeologizmusok olyan nyelvi egységek, amelyeknél a referenciális és a konnotatív jelentés szoros, elválaszthatatlan egységet alkot.

Heltai más helyütt (2013: 40) azzal is érvel, hogy „az idiomatikus kifejezésekben gyakran elhomályosult az eredeti kapcsolat a kifejezés jelentése és az azzal kapcsolatos kulturális szegmens között”. Ellenpéldaként többek között a *fején találja a szöveget* frazeologizmust hozza. Ez viszont éppen azt példázza, hogy az a szinkrón motivációs háttér, amelyet a beszélők többsége ma tulajdonít a szólásnak, és az eredeti motiváció nem egyeznek, merthogy a szólás, amelyet a németből tükörfordítással vettünk át (vö. *den Nagel auf den Kopf treffen*) nem arra a *szögre* vonatkozott, amelyet ma pl. a falba beverünk. A *szög* [*Nagel*] a céltábla közepén lévő kis fapeckett jelentette, amelyet jól célozva el kellett találni (vö. Duden 2002: 534). De ez a frazeologizmus – illetéknéppen – nem is reália-frazeologizmus, azonkívül a szinkrón és a diakrón motivációs háttérnek nem kell törvényszerűen egyeznie. Heltai az elhomályosult kulturális háttérű frazeologizmusokra többek között az *egy fabatkát sem ér* frazeologizmust említi. Ez a kulturálisan kötött szólás véleményem szerint azt mutatja, hogy a „tipikusan magyar” jelleg akkor is érezhető, ha a beszélő számára már nem ismert, hogy a *batka* kis értékű pénz volt, azaz ha ez még ráadásul fából volt, akkor valóban nem ért semmit (vö. Forgács T. 2003: 168).

Heltai egy másik érvelésében is ellentmondásokat vélek felfedezni: ismételtén kizárja a frazeologizmusokat a reáliák közül, noha ő maga is elismeri, hogy „a frazeologizmusok (idiomatikus kifejezések) jelentős részénél találhatunk kultúraspecifikus vonásokat” (Heltai 2013: 37). Úgy tűnik, hogy a „frazeologizmus”-nak mint terminusnak a használata nem egyértelmű, hiszen ezek nem egyenlők az idiomatikus kifejezésekkel. A továbbiakban Heltai (2013: 43k.) indoklása így hangzik:

A frazeologizmusok egy része lexéma értékű, és amennyiben kultúraspecifikusak, besorolhatók a reálialexémák kategóriájába. [...] Ha azonban a reálialexémák meghatározásában a referenciális jelentést tartjuk döntő szempontnak, és olyan lexémákat sorolunk ide, amelyeknek jeltárgya nem létezik más kultúrákban, akkor a frazeológia nagyobbik része nem tartozik ide. A *húzza a lóbórt* ('horkol, horkolva alszik'), a *veri, mint szódás a lovát* ('erősen üti'), az *üti-vágja, mint a répát* ('erősen üti') stb. kifejezések által jelölt cselekvések nem kultúraspecifikusak. Bár ezek a kifejezések tartalmazhatnak olyan lexikai egységeket, amelyeket reáliának tekinthetünk (*szódás*), ezek a kifejezés egészének referenciális jelentését nem határozzák meg, csupán a konnotatív jelentésekhez járulnak hozzá. A frazeológiai egységek jelentős része tehát kultúraspecifikus konnotációkkal rendelkezik, de nem sorolható a reálialexémák közé.

A fenti gondolatmenetben először is azt tartom problematikusnak, hogy a frazeologizmusoknak csak egy része lexémaértékű, azaz nem esik szó arról, mi történjen a kultúraspecifikus propozicionális frazeologizmusokkal (pl. *Meghalt Mátyás (király), oda az igazság*). A másik probléma a referenciális jelentésnek a konnotatív jelentés fölé való helyezése: a reáliák relevanciáját a közösen megélt kultúrában, a szövegalkotásban és így a fordításban is éppen a konnotációk adják: a *szaloncukor(ka)* vagy a *túrórudi* (vagy akár így: *túrórucska*) jelentésének pl. legalább annyira fontos elemei azok az asszociációk, azok az emocionális elemek, amelyeket ezek a szavak a magyar kulturális háttérrel rendelkező emberek mentális lexikonában előhívnak, mint a szűken értelmezett referenciális jelentések. Végezetül: ha a reáliákat kultúraspecifikus nyelvi elemekként értelmezzük, akkor nem tartom helyénvalónak, hogy egy frazeologizmust csak akkor tekintünk kultúraspecifikusnak – azaz az én terminológiámmal: reália-frazeologizmusnak –, ha abban szűkebben értelmezett reálialexéma van, hiszen a kultúraspecifikusság a frazeologizmus egészében, annak kultúrtörténeti háttérében is megnyilvánulhat.

Módszertanilag megalapozottnak tűnik, hogy először azt tisztázzam, mely frazeologizmusokat nem tekintem reáliának, majd ezután térek rá a kulturálisan kötöttekre, azaz a reália-frazeologizmusokra.

4. A nem kultúraspecifikus frazeologizmusok mint intertextuális elemek

A frazeologizmusok a makrodiskurzus releváns intertextuális elemei, amelyek közül azonban nem mindegyik kulturálisan kötött, azaz nem tekintendő reáliának. Sok frazeologizmus kulturális kötöttsége, jelen esetben a „tipikusan magyar” jelleg könnyen, belső-kulturális nézőpontból is látható, pl. *Egyszer volt Budán kutyavásár (többet nem lesz)*, míg más frazeologizmusok kulturális háttere nem nyilvánvaló első látásra, hiszen az anyanyelvi beszélő számára – éppen a belső perspektíva, az ún. „homeblindness” (vö. Eriksen 2006: 48) miatt – nincs meg a szemléleti távolság, azaz „természetesnek” veszi a rutinszerűen használt állandósult szókapcsolatokat; a beszélők különböző nyelvi tudatossággal, eltérő történelmi és kultúrtörténeti ismeretekkel rendelkeznek; ill. a frazeologizmusok etimológiája elhomályosulhat. Ezért van szükség a vizsgálatokban, azaz annak eldöntésében, hogy egy frazeologizmus kulturálisan kötött-e, vagyis reáliának tekintendő-e, vagy sem, a kultúraspecifikus összehasonlító szempont mellett a kontrasztív frazeológia módszerére is. (A kontrasztív frazeológiai kutatásokban megkülönböztetett ekvivalenciatípusokhoz vö. pl. Forgács E. 2007a; Földes 1987, 1990; Hessky 1987). Annál is inkább ötvöznünk kell ezt a két módszert, mert abból az alaptételből indulunk ki, hogy a reália viszonyfogalomnak tekintendő.

1. Ezen szempontok szerint nem reáliák azok a frazeologizmusok, amelyeknek teljes, ill. megközelítően teljes frazeológiai ekvivalensük van a célnyelvben. Ezek a frazeologizmusok a különböző kulturális háttérrel rendelkező emberek hasonló megfigyelésein, észlelésein alapulnak, ill. ezeknek a csaknem azonos nyelvi megfogalmazásán. Ezekre a frazeologizmusokra használja Dobrovolskij és Piirainen (1996) a „Symbole par excellence” megnevezést. Ilyenek például: m. *fennhordja az orrát vki* – ném. *die Nase hoch tragen*; m. *kiönti a szívét vkinek vki* – ném. *jmdm. sein Herz ausschütten*; m. *jobb keze vkinek vki* – ném. *jmds. rechte Hand* – ang. *sy's right hand* – or. *чья-л. правая рука*; m. *macska-egér játékot folytat vkivel vki* – ném. *mit jmdm. Katz und Maus spielen* – ang. *to play cat-and-mouse with sy* – or. *играть с кем-л. как кошка с мышкой/играть в кошки-мышки*; m. *két tűz közé kerül vki/vmi*; ném. *zwischen zwei Feuer geraten* – ang. *between two fires* – or. *(очутиться) между двух огней*.
2. Azok a teljes vagy részleges frazeológiai ekvivalenssel rendelkező frazeologizmusok sem sorolandók a reáliák közé, amelyek egy közös forrásból eredeztethetők. A frazeológiai internacionalizmusok közös forrása lehet a Biblia, pl.: m. *Az vesse rá az első követ, aki...* – ném. *den ersten Stein (auf jmdn.) werfen*; m. *Szemet szemért, fogat fogért.* – ném. *Auge um Auge, Zahn um Zahn*.

Sok frazeologizmus Ezópus meséiből ered, ezek sem tartoznak a reáliák közé, pl.: m. *idegen tollakkal/más tollával ékeskedik vki* – ném. *sich mit fremden Federn schmücken*; m. *kigyót melenget a keblén vki* – ném. *eine*

- Schlange/Natter am Busen nähren*; m. *savanyú a szőlő (vkinek)* – ném. *jmdm. sind die Trauben zu sauer*; m. *bemeréskedik az oroszlan barlangjába vki* – ném. *sich in die Höhle des Löwen begeben/wagen*.
3. Azok a frazeologizmusok sem tekinthetők (már) kultúraspecifikusnak, amelyek a forrásnyelvből kerültek át a célnyelvbe, s ott meg is honosodtak. A következő magyar frazeologizmusok német megfelelőik tükörfordításával keletkeztek: m. *disznaja van* ← ném. *Schwein haben*; m. *zöld ágra vergődik* ← ném. *auf einen/den grünen Zweig kommen*; m. *színt vall* ← ném. *Farbe bekennen*; m. *bakot lő* ← ném. *einen Bock schießen*.
 4. Nem sorolandók a reália-frazeologizmusok közé azok az ún. részleges frazeológiai ekvivalenssel rendelkező frazeologizmusok sem, amelyekben az idiomatikus jelentés alapjául szolgáló (metaforán vagy metonimián alapuló) képi háttér csaknem azonos. Ilyen interlingvális frazeológiai variánsok pl.: m. *lehazudja a csillagokat (is) az égről vki* – ném. *das Blaue vom Himmel (herunter)lügen*; m. *a tenyerén hord(oz) vkit vki* – ném. *jmdn. auf Händen tragen*; m. *kecskére bízza a káposztát vki* – ném. *den Bock zum Gärtner machen* – or. *пустить козла в огород*; m. *Aján-dék lónak ne nézd a fogát!* – ném. *Einem geschenkten Gaul schaut man nicht ins Maul*. – ang. *Don't look a gift horse in the mouth*. – or. *Дарёному коню в зубы не смотрят*.
 5. A következő célnyelvi frazeologizmusoknak lexikális ekvivalense van a célnyelvben, viszont az idiomatikus jelentés alapját képező képi háttér azonos. Ezek sem tekintendők reália-frazeologizmusoknak: ném. *(klar) auf der Hand liegen* – m. *kézenfekvő*; ném. *unter vier Augen* – m. *négy szemközt* stb. (Az ún. monofrazémákról (egyszavas frazémákról/frazeológiai alapú derivátumokról bővebben Forgács T. 2007: 23 és 262k).

A fenti csoportok lefedik a Hessky által felsorolt típusokat. Hessky (1987: 95) a német és a magyar nyelv viszonylatában a teljes ekvivalenciának a következő okait sorolja fel: 1) egyezések a történelmi-társadalmi fejlődésben; 2) egyező etikai-morális értéképzetek, s ebből fakadóan a nyelvi kifejezésmód azonos szimbolikája; 3) egyezések a népszokásokban, a hagyományokban; 4) a frazeologizmusok közvetlen átvétele a forrásnyelvből a célnyelvbe; 5) egy közös forrásnyelvből való átvétel (közös források lehetnek pl. a Biblia, a világirodalom híres alkotásai stb.).

Mint látjuk, a szinkrón és a diakrón szempont keveredik, s ahogy azt Forgács Tamás (2007: 252) is megállapítja: „Gyakran [...] nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy jövevény szólásról van-e szó, vagy esetleg a két nyelvben a közös látásmód hatására külön-külön fejlődött ki az ekvivalens frazeológiai egység”.

Ajánlatosnak tűnik ezért véleményem szerint a reália-frazeologizmusok elkülönítésénél első lépésben a szinkrón szempontot, azaz az ekvivalenciaviszonyokat előtérbe helyezni, hiszen az ekvivalens nélküli és a funkcionális ekvivalenssel rendelkező frazeologizmusok hovatartozása, azaz reália-frazeologizmus volta már ezzel a módszerrel is látható. A diakrón módszer pedig ezeket a feltevéseket igazolhatja.

5. A kultúraspecifikus frazeologizmusok mint reáliák és intertextuális elemek

A frazeologizmusok kultúraspecifikus volta többféle módon megnyilvánulhat, azaz pontosabban: többféle okra vezethető vissza. Ezért a frazeologizmusoknak a következő hét csoportját sorolom a reáliák közé:

1. Reália-frazeologizmusoknak tekintem azokat a kötött szókapcsolatokat, amelyek szűkebb értelemben vett reáliát tartalmaznak (pl. földrajzi nevet; személynevet; ételek, ruhák, pénzek neveit stb.), s így a célnyelvben nincs ekvivalensük, pl.: m. *vki él, mint Marci Hevesen*; m. *Egyszer volt Budán kutyavásár.*; m. *Szar van a palacsintában.*; m. *Hátra van még a feketeleves.*; m. *kiteszik a szűrét (vhonnan) vkinek*; m. *elment/elmehet Kukutyinba zabot hegyezni*; ném. *Kotzebues Werke herausgeben/studieren* [Kotzebue műveit kiadni/tanulmányozni] = 'hányni'.
2. A reália-frazeologizmusokhoz sorolom az ekvivalens nélküli, szűkebb értelemben vett reáliát ugyan nem tartalmazó, de kultúraspecifikus háttérrel rendelkező frazeologizmusokat, azaz az adott kulturális közösség történelmében, szokásaiban stb. eredeztethető frazeologizmusokat, attól függetlenül, hogy a frazeologizmus eredete elhomályosult-e vagy sem, pl.: m. *vki nem enged a negyvennyolcból; jól/rosszul áll a szénája vkinek*; m. *köti az ebet a karóhoz; nem teszi ki az ablak(á)ba vmit vki*; ném. *(bei jmdm.) ins Fettnäpfchen treten/tappen* [(vkinél) a zsírostájkába lépni] = 'egy átgondolatlan, tapintatlan megjegyzéssel, viselkedéssel el-lenszenvet kelteni, vkit megbántani'.
3. Az előző csoporthoz hasonlóan azok a reália-frazeologizmusok sem rendelkeznek ekvivalenssel a célnyelvben, amelyek a forrásnyelvi irodalomra vezethetők vissza, pl.: m. *Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg?* (Arany János: *Toldi*); m. *föl-földobott kő* (Ady Endre: *Föl-földobott kő*); *Anyám, én nem ilyen lovat akartam!* (Lovászy Károly *A négy fekete ló* című szonójának refrénjéből); ném. *das [also] ist/war des Pudels Kern* [ez (volt) a pudli/uszkar magja/lényege] = 'ez tehát a tulajdonképpeni oka vminek, ez rejlik mögötte' (Johann Wolfgang von Goethe: *Faust*).
4. Vannak olyan reália-frazeologizmusok, amelyek kultúraspecifikus metaforizáción alapulnak, s amelyeknek nincs sem funkcionális frazeológiai, sem pedig állandó lexikális ekvivalensük a célnyelvben, pl.: m. *Veri az ördög a feleségét.*; m. *Dögöljön meg a szomszéd tehene is!*; m. *Nem erőszak/kötelező/kényszer a disznótor.*; m. *összetépi a babaruhát vkivel vki*; m. *pattog, mint kecskeszar a deszkán*; ném. *eine grüne Hand haben/einen grünen Daumen haben* [zöld keze/hüvelykujja van vkinek] = 'jól, ügyesen, sikeresen bánni a növényekkel'.
5. A specifikus idiomatikus háttérrel rendelkező reália-frazeologizmusok egy részének van funkcionális ekvivalense a célnyelvben, amelyeknek azonban merőben eltérő a képi (metaforizációs) háttere, pl.: m. *Vén darázs is megdongja a mézeskörtét.*; *Vén ló is megröhögi az abrakot.*; *A vén*

kecske is megnyalja a sót. – vö. ném. *Alte Mäuse fressen auch gern frischen Speck.* [Az öreg egerek is szívesen esznek friss szalonnát.]; m. *tudja vki, (hogy) mitől döglik a légy* – vö. ném. *wissen/jmdm. zeigen o. Ä., wie der Hase läuft* [tudni/megmutatni vkinek, hogyan fut a nyúl]; m. *Megtalálja/megleli zsák a foltját.* – vö. ném. *Jeder Topf findet seinen Deckel.* [Minden lábas talál fedőt.]; m. *annyt ért vmihez vki, mint tyúk az ábécéhez* – vö. ném. *von etw. so viel verstehen wie der Hahn vom Eierlegen/wie die Kuh vom Radfahren/~ vom Sonntag/~ vom Schachspielen* [annyt érteni vmihez, mint a kakas a tojásrakáshoz/mint a tehén a kerékpározáshoz/~ a vásárnaphoz/~ a sakkozáshoz] – vö. ang. *he does not know a hawk from a handsaw* [nem tudja megkülönböztetni a simítódesszkat a kézfűrészről/~ a héját/karvalyt a kócsagtól/gémtől] – vö. or. *разбираться в чём-л. как свинья в апельсинах* [úgy kiismeri magát, mint a disznó a narancsosban (narancsos kertben)]; m. *(a) szarva közt keresi (találja meg) a tőgyit/tőgyét vki* – vö. ném. *das Pferd am/beim Schwanz/von hinten aufzäumen* [a farkánál/hátulról kantározza fel a lovat] – vö. ang. *to put he cart before the horse* [a ló elé teszi a szekeret] – vö. or. *nonacmь пальцем в небо* [az ujjával az égbe nyúl].

6. Azokat az ekvivalens nélküli frazeologizmusokat is a reália-frazeologizmusok között tartom számon, amelyek intralingvális jelentésen (pl. paronímián) alapuló nyelvi játékot tartalmaznak, pl.: m. *összekeveri/összetéveszti (a) Gizikét a gőzekével vki*; m. *összekeveri/összetéveszti az allegóriát a filagóriával vki*; m. *összekeveri/összetéveszti a szezont a fazonnal vki*.
7. Végül pedig az ún. „hamis barátok” is a reália-frazeologizmusokhoz tartoznak, azaz azok a frazeologizmusok, amelyek formailag (csaknem) megegyeznek a forrás- és a célnyelvben, viszont a jelentéseik vagy eltérnek, vagy ellentétesek, pl.: m. *egy kalap alá vesz vkit (vkiket)/vmit (vmiket) (vkivel, vkikkel/vmivel, vkikkel) vki* ('különböző jellegű személyeket vagy dolgokat azonos módon ítél meg, helytelenül összetartozónak, vagy azonosnak tekint'; vö. Forgács T. 2003: 337) ≠ ném. *jmdn./etw. unter einen Hut bringen* ('összhangba hoz, összeegyeztet, összehangol'; vö. Duden 2002: 381; kb. mint a magyarban: *közös nevezőre hoz vmit (vmivel) vki*); m. *majd kiugrik/kibújik a bőrből vki* (1. 'nagyon örül, nagyon elégedett'; 2. 'roppant türelmetlen, izgatott'; vö. Forgács T. 2003: 85) ≠ ném. *aus der Haut fahren* ('feldühödik'; vö. Duden 2002: 338).

Hrustic (2007) vizsgálatai szintén azt támasztják alá, hogy a kultúraspecifikus frazeologizmusokat a reáliák között kell számon tartanunk. Hrustic az újabb boszniai irodalomból vett szövegeket hasonlítja össze azok német fordításaival, az ún. „nemzeti frazeologizmusokra” [ném. „nationale Phraseologismen”] fókuszálva. A közösségek, és ebből következően a nyelvek kultúraspecifikusságából indul ki, s a kultúrát (Kelzre való hivatkozással) a következőképpen értelmezi:

Kultur ist ein von den Mitgliedern der Kulturgemeinschaft geteiltes Verhalten, das einem Wissen um die Normen des Wahrnehmens und Bewertens entspringt, auf Weltbildern und Wertvorstellungen aufbaut

und soziale Beziehungen und spezifische Handlungsmuster zur Folge hat (vgl. Kelz 2002). Diese spezifischen und kulturbezogenen Handlungsmuster spiegeln sich auch in der jeweiligen Sprache wider, nicht nur in bestimmten Ausdrücken, sondern auch in ganzen Redewendungen und Phraseologismen.

[A kultúra az egy kultúrközösség tagjai által osztott tudás, amely az észlelési és értékelési normákra vonatkozó tudásból fakad, világképekre és értéképzetekre épül és szociális viszonyokat és specifikus cselekvésmintákat eredményez (vö. Kelz 2002). Ezek a specifikus és kulturálisan kötött cselekvésminták az adott nyelvben is tükröződnek, nemcsak bizonyos kifejezésekben, hanem szólásokban, frazeologizmusokban is.] (Fordítás: D.-Sz. E.)

Azokat a frazeologizmusokat, amelyek egy nyelvközösségen belül keletkeztek és ennek a nyelvközösségnek a kultúrájából erednek, Hrustic kultúraspecifikus nyelvi elemeknek, azaz reáliáknak tekinti, még akkor is, ha ő ezt a terminust explicit módon nem használja.

Azt az érvelést, miszerint a kultúraspecifikus frazeologizmusok a reáliákhoz sorolandók, Lajos Katalin (2007) vizsgálataival is alá kívánom támasztani. A nyelv és a kultúra, ill. a nyelv és az identitás szoros összefonódásából kiindulva ő azt mondja, hogy a frazeologizmusok az én-identitás és a mi-identitás kifejezői. Assmannra (2004) való hivatkozással kulturális emlékezetéről beszél (vö. Lajos i. m. 102) – a frazeologizmusok a kulturális emlékezet megnyilvánulási formái, amelyek identitásképző és identitást kifejező nyelvi elemek, a szövegekben mint a „közös nevező” (uo.) működnek. A frazeologizmusok használata a szövegekben a kulturális összetartozás, a mi-identitás kifejezői. Lajos Katalin véleményem szerint legtalálhatóbb példája egy valamikori hadifogoly visszaemlékezéseiből való, ahol az elbeszélő egy táborig focimeccset ír le, s elbeszélésében egy kultúraspecifikus frazeologizmust is használ (Lajos i. m. 107, hivatkozással Ferenczre (1997: 22)):

Aztán itt is volt a két félidő a pokolban. Rogov kapitány irodájának ablaka a taccsvonal közelében volt. És hogy ablaka nehogy a labda vonzáskörzetébe kerüljön, pontos méretű, két szögre felakasztható és mérkőzés után levehető farácsot készítettünk. Délután ő úgyszincs bent, otthon van. De veszünk bent volt. *Mint Zrínyi a várból, úgy rohant ki.* Ordított, hogy milyen dolog, hogy a hadifoglyok berácsoznak egy szovjet tisztet! (Kiemelés az eredetiben.)

Noha nem minden magyar anyanyelvű, s magyar kulturális háttérrel rendelkező ember emlékszik arra, amit az iskolai történelemórákon tanultunk, miszerint Szigetvár ostroma 1566-ban volt, s nem mindenki tudja már, hogy IV. Zrínyi Miklós szeptember 8-án rontott ki megmaradt katonáival a már lángokban álló várból, és védte azt a törököktől haláláig, a frazeologizmus közös asszociációkat kelt, hiszen unokájának, VII. Zrínyi Miklósnak a *Szigeti veszedelem* című epusza irodalmi olvasmányaink közé tartozik. Az enciklopédikus ismeretek elhalványulása tehát nem jelenti azt, hogy a frazeologizmus érzelmi-asszociatív töltete

ezáltal elvész. (A kiemelt frazeologizmus Forgács Tamás szótáraiban (2003, 2013) sem a *Zrínyi*, sem pedig a *vár* címszó alatt nem szerepel.)

A továbbiakban három frazeologizmust választottam ki, két-két szövegbe ágyazva, s azt mutatom be, milyen fordítási eljárásokat alkalmaznak a fordítók az átültetéskor, s keletkeztek-e fordítási és/vagy recepciós veszteségek. (A fordítási eljárásokhoz vö. Barchudarow 1979: 103kk.; Bödeker/Freese 1987: 160k.; Erdei 1988: 104kk.; Klaudy 1997: 116kk.; Koller 2011: 235kk.; Kujamäki 2004; Mujzer-Varga 2009; Pusztai-Varga 2013; Vermes 2004).

6. Reália-frazeologizmusok a szövegben

6.1. Megváltozott a leányzó fekvése.

6.1.1. Az első példa Esterházy Péter *Hrabal könyve* (1990) című regényéből, ill. annak *Das Buch Hrabals* (2004a) című, Gahse Zsuzsanna által készített német fordításából való. A szituáció a következő: a család szeretné eladni a házát, már meg is állapodtak a vevőkkel, egy házaspárral, ahol a feleség bírónő. A vevők azonban az utolsó pillanatban mégis visszalépnek:

[...] egyszerűen visszaléptek, egy hónap után, csak úgy, és az uram ezt nem tudta elviselni, fölhívta a bírónőt, s amikor bemutatkozott, és az azt mondta, tessék, mit tetszik parancsolni, akkor ez a szelíd ember kiabálni kezdett, vagy majdnem kiabált, mert nem tudta, hogy mit is kiabáljon, csak nyökögött, hogy ilyet nem, hogy nem lehet, hogy így nem lehet ezt, így ezt csinálni, nem, nem szabad, és miért, csönd volt, az uram még egyszer, már halkán kérdezte, miért lett ez?, és nagyon érdekes volt a válasz, az uram – amúgy – vevő az ilyen mondatokra, azt mondta a bírónő, **megváltozott, uram, a leányzó fekvése**, a férjem mormolgatta, **a leányzó? a fekvése?** az uram? **milyen leányzó, milyen fekvés**, milyen úr, és ekkor egy férfihangot hallott a háttérből, egy hangot, hogy összeszorult a szíve, a kurva anyád, tedd már le, és az asszony le is tette. (Esterházy 1990: 106) (A kiemelések félkövér szedéssel itt és a további szövegpéldákban is: D.-Sz. E.)

[...] die sind einfach zurückgetreten, nach einem Monat, einfach so, und mein Mann konnte das nicht hinnehmen, er rief die Richterin an, und als er seinen Namen sagte, sagte sie, bitte, was wünschen Sie, da begann dieser zahme Mann zu schreien, oder, da er nicht wußte, was er schreien sollte, schrie er nur beinahe und meckerte nur, daß man so etwas, so etwas nicht tun könne, so nicht, so könne man das nicht tun, nein, das dürfe man nicht, und wieso eigentlich, es war still, und mein Mann fragte da noch einmal, nun schon leise, warum es so gekommen sei?, und die Antwort war sehr interessant, mein Mann ist ansonsten schwer auf solche Sätze aus, die Richterin sagte: **mein Herr, die Lage des Mädchens hat sich geändert**, mein Mann murmelte: **das Mädchen? die Lage?** mein Herr? **welches Mädchen, welche Lage,**

welcher Herr, und da hörte er eine männliche Stimme im Hintergrund, eine Stimme, die ihm ins Herz stach, blöde Sau, leg doch endlich auf, und die Frau legte sofort auf. (Esterházy 2004a: 114)

A magyar szleng frazeologizmus, azaz *megváltozott a leányzó fekvése* (általában ebben a formában: *Így már egészen más a leányzó fekvése!*) jelentése: 'egészen másként fest a dolog; ez más megvilágításba helyezi az ügyet' (vö. Forgács T. 2003: 187). A szó szerinti fordítást akkor alkalmazzák a fordítók, ha a frazeologizmus szövegstrukturáló elem, az író tematizálja az állandósult szókapcsolatot, például elemeire bontja, mint a fenti szövegpéldában is. (A frazeologizmusokhoz mint szövegstrukturáló elemekhez vö. Forgács E. 2000 és 2004c.)

6.1.2. A következő szövegrész Esterházy Péter *Harmonia caelestis* (2001) című művéből és annak azonos című fordításából (Esterházy 2004b) való. (Az idézetknél a római számok a regény két fő részére, az arab számok pedig az azokon belüli számozott fejezetekre vonatkoznak.) A fenti frazeologizmus egy variánsa szerepel ebben a szövegben, de a frazeologizmus szerepe itt más, így a Mora Terézia által alkalmazott fordítási módszer is:

Mi a leányzó fekvése? Leegyszerűsítve a következő: édesapám édesapám fiát molesztálja. Ezt szeretetnek nevezi; molesztálja, látja, hogy molesztálja, tehát szereti. (Esterházy 2001: I/227)

Wie also ist die Lage (wie steht's)? Vereinfacht könnte man es folgenderweise ausdrücken: Mein Vater molestiert den Sohn meines Vaters. Er nennt das Liebe; er molestiert ihn, er sieht, daß er ihn molestiert, also liebt er ihn. (Esterházy 2004b: I/227)

A regény „Marginalien” című mellékletében (Schmidt 2001: 46kk.) olvashatjuk Mora Teréziának a fordítására vonatkozó megjegyzéseit, a találó PEH cím alatt: a PEH betűszó, amely a következő szószerkezetből keletkezett: **P**éter **E**sterházy **H**umor. Mora Terézia a lektorral folytatott levelezésében így magyarázza a fordítását (Schmidt i. m. 46):

Original: Mi a leányzó fekvése? = Wie ist die Lage des Mädchens, aber auch: Wie liegt das Mädchen?

Ein doppelbödiger Satz mit sexuellem Unterton, siehe den Inhalt des darauffolgenden Satzes. Um diesen Unterton zu verstärken, habe ich dieses »wie steht's« angefügt, und zwar in Klammern, weil PE [Péter Esterházy] häufig mit Klammern arbeitet, und er sagt Sachen auch häufig doppelt.

[Eredetiben: Mi a leányzó fekvése? = Milyen a lány fekvése, vagy: Hogyan fekszik a lány? Kétértelmű mondat szexuális mellékjelentéssel, lásd a rákövetkező mondat tartalmát. Hogy ezt a mellékjelentést erősítsem, beiktattam ezt a »wie steht's«-et [„,hogy áll”-t], mégpedig

zárójelben, mert EP [Esterházy Péter] gyakran dolgozik zárójellel, és gyakran mond dolgokat duplán.] (Fordítás: D.-Sz. E.)

6.2. Nem enged a negyvennyolcból

6.2.1. A következő szólásunk – *nem enged a negyvennyolcból vki* ('nem enged a leírt megállapodásból; nem hagyja a maga igazát, nem tágit az elhatározásától; ragaszkodik a törvény betűjéhez, ill. az elveihez; makacsul ellenáll vminek'; vö. Forgács T. 2003: 516k.) – a magyar történelemben gyökerezik, azaz eredetileg az 1848-as törvényekre vonatkozott, amelyek Magyarország és Ausztria viszonyát voltak hivatottak rendezni. A német *hartnäckig sein* ('makacs, konok') és *nicht lockerlassen* ('nem tekint el vmitől, nem enged vmiből') kifejezések visszaadják ugyan a magyar frazeologizmus denotatív jelentését, azt a paradoxont azonban szükségszerűen nem, hogy itt a magyaroknak nem az osztrákokhoz, hanem a törökökhöz fűződő viszonyáról van szó. Ezt az elkerülhetetlen veszteséget kompenzálja az a szalopp német frazeologizmus, amelyet Mora Terézia a denotatív jelentés nyomatékosítására és pregnáns konnotációk keltésére még beiktat: *ums Verrecken nicht* [ha beledöglenek sem] ('egyáltalán nem'). Ezen felül még egy beszélt nyelvi frazeologizmussal kompenzál Mora: *jmdm. zeigen, wo der Hammer hängt* (magyar funkcionális ekvivalenssel: *megtanítja/megmutatja vki vkinek, hol lakik az Úristen*).

Végre édesapám és Zichy tábornok felszólította a törököt: adja föl a várat. De **a török nem engedett**, odavágott apáméknak, megrohanta a keresztény tábornokot [...]. Mikor édesapámék látták, hogy **a török nem enged a negyvennyolcból**, olyan erős ostromgyűrűvel vették körül, hogy oda még a madár se repülhetett be [...]. (Esterházy 2001: I/20)

Schließlich forderten mein Vater sowie General Zichy die Türken auf: Sie sollen die Stadt aufgeben. **Die Türken ließen nicht locker, sie zeigten, wo der Hammer hängt** und überfielen das christliche Lager [...]. Als mein Vater und seine Leute sahen, daß **die Türken hartnäckig sind und ums Verrecken nicht lockerlassen**, umgaben sie sie mit einem so starken Belagerungsring, daß nicht einmal ein Vogel ihn überqueren konnte [...]. (Esterházy 2004b: I/20)

6.2.2. Esterházy „Hrabal könyve” című regényében ugyancsak előfordul ez a frazeologizmus. A német fordításban Gahse Zsuzsanna a frazeologizmust szó szerint lefordítja, mivel a szöveggörnyezet ezt követeli meg:

Ez tív éve történt. Anna szerette azt a kis lakást, ott kezdték az életüket, azon a **negyvennyolc** négyzetméteren, amit mindvégig ötvenkettőnek tartottak, mert ötvenkettőnek vették, csak eladáskor mérték le, s lett **negyvennyolc – amiből, hogy egy puha fordulattal éljünk, már nem engedtek**. (Esterházy 1990: 54)

Das ist vor zehn Jahren geschehen. Anna liebte ihre kleine Wohnung, dort hatten sie ihr Leben begonnen, in jenen **achtundvierzig** Quadratmetern, die sie bis zuletzt für zweiundfünfzig hielten, weil sie sie für zweiundfünfzig gekauft hatten, erst beim Verkauf hatten sie sie abgemessen, und da wurde sie **achtundvierzig – wovon sie, um mit einer schwungvollen Wendung zu kommen, auf keinen Meter mehr verzichten wollten.** (Esterházy 1991: 55)

A fenti szövegben a frazeologizmus szövegstrukturáló elemként szerepel, literalizálódik. Mivel ekvivalens nélküli, azaz reália-frazeologizmusról van szó, a szó szerinti fordításban csak egy olvasat jelenik meg, azaz a literális. Esterházy azonban reflektál is a fordulat kettős olvasatára, hogy felhívja az olvasó figyelmét is a dupla kódolásra. Gahse Zsuzsanna feltételezhetően érezte, hogy ennél a fordításnál a német olvasó recepciója sérül, ill. azt sem érti, mire utal a „schwungvolle Wendung” [lendületes kifejezés], így a 2004-ben megjelent új fordításában változtatott:

Das ist vor zehn Jahren geschehen. Anna liebte ihre kleine Wohnung, dort hatten sie ihr Leben begonnen, in jenen **achtundvierzig** Quadratmetern, die sie bis zuletzt für zweiundfünfzig hielten, weil sie sie für zweiundfünfzig gekauft hatten, erst beim Verkauf hatten sie sie abgemessen, und da wurde sie **achtundvierzig – wovon sie, um es schwungvoll zu sagen, wie die Revolutionäre 1848, auf keinen Meter mehr verzichten wollten.** (Esterházy 2004a: 58)

A fordító a szó szerinti fordítás mellett az explikációt is alkalmazza, azaz utal az 1848-as forradalmárokra. A fordításban felfedezhető tehát, hogy itt egyfajta nyelvi játékról van szó, mindamelllett a recepciók veszteségei elkerülhetetlenek.

6.3. *Ami kések, nem múlik.*

6.3.1. A következő szövegpélda Parti Nagy Lajos *Hősöm tere* (2000) című regényéből és annak *Meines Helden Platz* (2005) című, Mora Terézia által készített fordításából való. A szövegösszefüggéshez: Tubica, a rezsimmé kiteljesülő palomista mozgalom vezére, a későbbiekben Tubica Cézár, nehezményezi, hogy író-hősünknek nincs mobiltelefonja, s felvázolja neki azt a lehetőséget, miszerint ma már lehetséges, hogy direkt az agyába operáljanak egyet:

Mert látja ő, hajolt bele az arcomba, látja, hogy engem nem nagyon izzít be se ez a dolog, se az ő jelenléte, de sebjaj, majd be fog, tesókám, mondtá látogatóm, és elővett egy noteszt, majd be fog.

Ami kések, nem múlik. (Parti Nagy 2000: 48k.)

Denn er sehe ganz genau, sagte er und beugte sich in mein Gesicht, er sehe sehr wohl, dass ich nicht gerade heiß bin, weder auf die Sache noch wegen seiner Anwesenheit, aber macht nichts, Brüderchen,

sagte mein Besucher und zog ein Notizbuch hervor, das kommt noch, das kommt.

Besser Speer als nie. (Parti Nagy 2005: 47)

Mind a magyar, mind a német szövegben egy elferdített közmondást találunk. A magyar közmondás kodifikált formában: *Ami késik, nem múlik.* (vö. Forgács T. 2003: 367). A nyelvi játék, azaz a *késik kések*-kel való szubsztitúciójának alapja az, hogy a galambok már hatalomra kerültek az emberek felett, azaz a kés az emberek galambokká való átoperálásakor mindennapos munkaeszközzé vált. A Halász-Földes-Uzonyi-féle *Magyar-Német Nagyszótár* (2003: 770) a következő német közmondást adja meg funkcionális ekvivalensként: *Aufgeschoben ist nicht aufgehoben.* Mora Terézia azonban nem ezt a szótári megfelelőt választja, hanem a következő közmondást: *Besser spät als nie.* (vö. Duden 2002: 714), ami a magyar *Jobb később, mint soha.* közmondás ekvivalense. Mora olyan közmondást választ, amely szemantikailag integrálható a szövegbe, s nyelvi játéokra is alkalmas: a *spät* szót kicseréli *Speer*-re, aminek a jelentése fegyverként: 'lándzsa, dárda', ill. a sportban: 'gerely'. Így keletkezik a következő közmondáspersziflázs: *Besser Speer als nie.* A fordítás zseniálisnak mondható, hiszen utánozza nyelvi kreativitásában az eredetit, közmondásnak közmondás felel meg, s a nyelvi játék mindkét esetben paronímián alapuló szubsztitúció. Mindkét esetben szűrőeszközzel van szó, azaz a nyelvi játék illeszkedik a tágabb szöveggörnyezetbe, hiszen állandóan operációkról, a politikai ellenség gyilkolásáról van szó. A magyar olvasó mindezek alapján akár „A hosszú **kések** éjszakájá”-ra is asszociálhat.

6.3.2. Ugyanez a nyelvi játék a regény egy másik pontján is felbukkan:

Végül a gondterhelt törzsbegyes megunhatta a hercehurcát, lemondóan legyintett, s a mutogató bivalykézbe nyomott egy *Ocsúdjatok* föliratú táblát, majd feje fölött az **Ami kések, nem múlik** jelmondattal maga is elhúzott a kigyulladt jégpálya irányába. (Parti Nagy 2000: 275k.)

Schließlich wurde der besorgte Stabskröpfler des Hin und Hers müde, winkte designiert ab, drückte ein Fliegt-auf-Transparent in die herumfuchtelnde Bärenatze und machte sich mit einem **Was lange gärt wird schließlich Wut**-Spruchband über dem Kopf Richtung brennende Eishalle davon. (Parti Nagy 2005: 292)

Mora Terézia itt másképp játszik. A közmondáspersziflázs alapja ezúttal egy másik német közmondás: *Was lange währt, wird endlich gut.* ('a türelmes várakozás, törekvés, igyekezet végül eredményhez vezet'; vö. Duden 2002: 462). (A magyar frazeológiai ekvivalens: *Jó munkához idő kell.*) A kodifikált német közmondás szó szerinti fordítása: [Ami sokáig várat magára ('sokáig tart'), az végül jó lesz.]. A közmondáspersziflázs szó szerint: [Ami sokáig erjed, az végül düh lesz.]. Fordításelemzőként a magyarázatot arra, hogy itt miért nem ugyanaz a fordítás keletkezett, mint az első esetben, a regény cselekményében látom. A közmondás-elferdítés újbóli előfordulásakor ugyanis a galambok már kiépítették

a hatalmukat, ill. egyre nagyobb az elégedetlenség a fővezérrel szemben, azaz puccs van készülőben. Ennek megfelelően a fordítás más megoldást követel, azaz pontosabban: tesz lehetővé. Ezt a hipotézist egyszerűen úgy akartam igazolni, hogy megkérdeztem magát a fordítót. Mora Terézia válasza így hangzik:

Hát, sajna, sajna, ahogy ezt ma nézem, jobb lett volna egyformára hagyni. Annál is inkább, mert a „Was lange gärt, wird schließlich Wut” nem annyira szellemes. Már nem emlékszem, hogy hogyan került rá sor. Lehet, hogy elszédített az, hogy az idézett „Wut”-os mondat egy létező falfirka volt. Vagy megsajnáltam Speer-t. (Mert azért nem ő volt Hitler, nemdebár.) Lehet, hogy csak még egy sort játszani akartam. Mai szemmel nézve inkább egyformára hagynám. De hogy a Speer-t vagy a Wut-ot választanám, azt nem tudom hirtelen megmondani. Megbeszelném a lektorral.

Mint a válaszból kitűnik, a feltevésem hibás volt. Ilyen alapon az előbbi hipotézisemet el is hagyhattam volna. Viszont épp ezzel szerettem volna megmutatni, hogy az olvasói (és fordításelemzői) recepció nem szükségszerűen fedi a fordító intencióit.

Ahogy Mora Terézia kommentárjából kiderül, fordításában a *Speer* nem mint köznévfő (’lándzsa, dárda’ vagy ’gerely’) szerepel, hanem mint tulajdonnévfő. Albert Speer ugyanis a nemzeti szocializmus idején Hitler legszorosabb köréhez tartozott, a Harmadik Birodalom főépítészeként ő tervezte és építette Hitler monumentális épületeit, a birodalmi főváros inspektora lett, majd fegyverkezési miniszteri posztot kapott a második világháború végéig. Háborús bűneiért a nürnbergi perben 20 évre ítélték. (Ő írta a *Hitler bizalmasa voltam* [Erinnerungen] és a *Spandauer börtönnapló* [Spandauer Tagebücher] című memoárokat.)

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a forrásnyelvi szövegben található, kulturálisan nem kötött közmondás átültetésére Mora Terézia egy kulturálisan szintén nem kötött közmondást választott, ami viszont a szubsztitúciós játékkal – az Albert Speerre való utalással – mégis kulturálisan kötötté vált. Ezen az a tény sem változtat, hogy természetesen nincs garancia arra, hogy a kulturális kötöttséget a recipiens felismerje.

Csak megjegyzésként: a forrásnyelvi közmondáspersziflázs a *kések* [ném. *Messer*] egyszerű fordításával is átültethető lenne, azaz: **Besser spät als nie.** [Jobb később, mint soha.] → **Messer spät als nie.** [Kés később, mint soha]. Ez a megoldás is kreatív nyelvi játék, hiszen a *besser* és a *Messer* összecseng, s a nyelvi játék szintén jól integrálható lenne a szövegbe. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ez a fordítás nem hordoz kultúraspecifikus jegyeket.)

7. Összegzés és kitekintés

A kultúrát tehát mint szövegteret fogom fel, amelynek az intertextualitás következménye és egyszersmind előfeltétele. Az egyazon kultúrához tartozó és/vagy egyazon nyelvet beszélő emberek közös emlékezettere az intertextualitásban jut

kifejezésre, ill. azáltal jön létre a kultúrának mint szövegtérnek a rendszerszerűsége. Kultúrafelfogásomban Sagerhez csatlakozom, aki szerint „a kultúra alapvetően az intertextualitás elvére vezetendő vissza”, ill. „az intertextualitás teszi lehetővé a kultúrát” (vö. Sager 1997: 110, 111).

Azon szövegek esetében, amelyek pregnánsan egy kulturális kontextusba ágyazottak, egy dinamikus szövegfelfogással kell dolgoznunk, a recepció oldalán is. Ezek a szövegek különleges magatartást követelnek a recipienstől: a produktív olvasási folyamatban az olvasó a kulturális háttértudását mobilizálja, azaz kulturálisan kötött szövegtudását, s ebbe a szövegtérbe szervesen beletartoznak a kulturálisan kötött frazeologizmusok is, amelyeket reália-frazeologizmusoknak nevezek.

A kulturális egységben/egységességben, az érzékelt világ közös értelmezésében és értékelésében, a „közöslátásban” releváns elemek az emocionális töltetű asszociációk, amelyeket a messzemenően interszjektív konnotációkkal bíró reáliák – köztük a reália-frazeologizmusok – váltanak ki.

A reáliáknak ez a funkciója a vizuális médiumoknak a multimodális szövegekben betöltött szerepéhez hasonlatos: mindkettőnek mind az adott szövegen belül, mind pedig abból kifelé mutatva is van koherenciaképző s kiemelten emocionalizáló szerepe. (A különbség abban áll, hogy a multimodális szövegekben a tisztán nyelvi jelek mellett más jelrendszerek elemei is jelen vannak.) A reáliák egyrészt egy ún. centripetális erővel, azaz koherenciaképző szereppel bírnak a szövegen belül. Emellett kimutatnak a szövegből, koherensen összefüggnek a kulturális szövegtérrel, azaz centrifugális erejük is van. Ezeket az erőket kell a reáliakutatásnak feltárnia, mind a forrásnyelvi szövegekben, mind pedig a célnyelviekben, s ezeknek a vizsgálatoknak a kultúraspecifikus frazeologizmusokra is ki kell terjedniük, hiszen ezek is reáliák.

Jegyzetek

1. Vö. Foucault (1969) diskurzusfelfogását. A makroszöveg [Makrotext] definíciójához vö. Blühdorn 2006. Blühdorn (i. m. 283) szerint a kultúrák is makroszövegekként foghatók fel.
2. Az intertextualitásnak köztudottan rendkívül gazdag szakirodalma van mind a nyelvtudományban, mind az irodalomtudományban. Ezekre a munkákra a monográfiámban részletesen reflektálok.
3. A német funkcionális ekvivalens: *etw. ist keinen Pfifferling wert*. A Duden (2002: 576) azzal magyarázza a szólás eredetét, hogy a *Pfifferling*, azaz a *rökagomba* (vagy *csirkegomba*) korábban a leggyakoribb gombafajta volt, ennek megfelelően rendkívül olcsó, szinte értéktelen. A *Pfifferling* helyettesíthető *Pappenstiel*-el is, azaz: *etw. ist keinen Pappenstiel wert*. Ennek a szólásnak az eredete nem teljesen tisztázott, a *Pappenstiel* komponens valószínűleg a *Pappenblumenstiel*-re megy vissza, és a virág szárát jelenti (*Pappenblume* + *Stiel*). A *Pappenblume* a *Löwenzahn*, azaz a *pitypang* (*gyermekláncfű*) szinonimája, a szólás tehát eredetileg arra utalt, ahogy ennek a virágnak a szirmait elfújja a szél, szélben csak a szára, a tőkocsánya (*Stiel*) marad, azaz a virág semmit sem ér (vö. Duden 2002: 565).

4. Vö. pl. Vermes (2004: 9, hivatkozással Vallóra (Valló 2000: 44)): „[...] a kultúra-specifikusság kérdése csakis két nyelv közötti viszony tekintetében értelmezhető. Vagy pontosabban: két kognitív környezet viszonyának tekintetében”. Vö. még Fodor és Heltai (2012: 290): „CSI [Culture Specific Item] is a relative concept: it is actualized in a text, and depends on the two languages involved in the translation”.
5. Vö. Forgács T. (2003: 397): „A kifejezés bibliai eredetű (János 8,7). Jézus fordult e szavakkal a tömeghez, amikor az a parázna asszony megkövezésére készült.” (A Duden (2002: 729) etimológiai magyarázata a német frazeologizmusra vonatkozóan természetsszerűleg megegyezik.)
6. Vö. Forgács T. (2003: 669): „A kifejezés bibliai eredetű, vö. pl. Mózes 3. könyve 24. fej. 19. vers: „És ha valaki sérelmet ejt az ő felebarátján, amint ő cselekedett, vele is úgy cselekedjenek. Törést törésért, *szemet szemért, fogat fogért.*” Valójában tehát büntetési módokatokról van itt szó, úgy, ahogyan régi törvényszövegekben ezeket megfogalmazták.” (Vö. ugyanígy Duden 2002: 76)
7. A Duden (2002: 211) a frazeologizmus eredetét Ezópusnak abban a meséjében adja meg, amelyben egy varjú pávatollakkal ékesíti magát.
8. Vö. Forgács T. (2003: 381): „A szólás Ezoposz egyik parabolájára (*A parasztról és a kígyóról*) megy vissza, s valószínűleg irodalmi úton a latinból került nyelvünkbe. A fordítás így szólt: *kígyót tart, nevel kebelében. A melenget* ígét tartalmazó változat a XIX. század közepén jelenik meg.” (A szólás eredetét a Duden (2002: 665) is így adja meg.)
9. A szólás eredetéhez vö. Forgács T. (2003: 700): „A kifejezés forrása Ezópusz egyik meséje a rókáról, aki nem éri el a tőkén függő édes szőlőfürtöket, ezért csalódottságának úgy ad hangot, hogy kijelenti: nem baj, úgylis savanyú még a szőlő.” (Vö. Duden 2002: 781)
10. A Duden (2002: 367k.) szerint a frazeologizmus Ezópusnak abból a meséjéből ered, amelyben az oroszlán betegnek tettei magát, s barlangjába kéri az állatokat. A róka azonban észreveszi, hogy az állatok nyomai csak a barlangba befelé vezetnek, kifelé azonban nem, azaz átlátja az oroszlán mesterkedését.
11. A Duden (2002: 692) szerint a szólás eredete nem teljesen tisztázott. Valószínűleg egy középkori szokásra megy vissza: a viadalokon, versenyeken a vesztesnek vigaszdíjul egy disznót ajándékoztak. (Ehhez, ill. más esetleges magyarázatokhoz vö. O. Nagy 2011: 91kk.)
12. A szólás a kártyajátékból ered, azaz arra utal, hogy azt a színű kártyát kell kijátszani, amelyet a másik játékos kér, azaz *színt kell vallani*. (Vö. Duden 2002: 209 és Forgács T. 2003: 681)
13. A Duden (2002: 131) szerint a frazeologizmus eredetileg egy régi szokásra utal: a versenyben legrosszabb lövő fájdalomdíjként egy bakot kapott. (Vö. még Forgács T. 2003: 50)
14. A frazeologizmus jelentése: ’még csak most jön a neheze’. Az eredetéhez vö. Forgács T. (2003: 186): „A feketelevés a régi magyar konyha egyik közkedvelt étele: ez finom főtt és sült húsból állt, melyeket egy sötét színű mártással öntöttek le, s mikor már a javát kiették, akkor hangzott el az asztalnál, hogy *ha a húsát megettétek, most már a levét is reá megigyátok*, azaz ekkor volt még hátra a feketelevés”. (Vö. még O. Nagy 2011: 263k.)
15. A szólás eredetéhez vö. Forgács T. (2003: 705): „A szólás magyarázatát sokáig egy az udvarlással kapcsolatos népszokásban keresték: a legények udvarlaskor a rajtuk levő szűrt szokásosan a konyhában hagyták, majd a tisztaszobában beszélgettek a háziakkal. Ha távozásukkor a szűrt nem találták a helyén, mert a háziak kiakasztották az eresz alá vagy a tornácra, akkor ebből tudhatták, hogy nem kívánatosak a lányos háznál. Újabban felmerült egy másik magyarázat is: bizonyos vidékeken a

munkavállaló (elsősorban talán az elszegődő pásztor) szűrének a házban való felakasztása a felfogadást (vagy szolgálatban maradást), annak a tornácra való kitevése pedig az elbocsátást jelezte.”

16. Vö. Forgács T. (2003: 412): „*A zabot hegyez* azt jelenti a kifejezésben, hogy ’értelmetlen, haszontalan munkát végez’ (vö. még *jeget aszal, borsót gömbölyít* stb.). A *Kukutyin* helynév létező településre utal ugyan, a kifejezésbe azonban feltehetően csak valószínűtlen hangzása miatt került be.”
A Szeged és Makó között található Ferencszállás részét képező Kukutyin pusztája az 1880-as években állítólag zabbal volt bevetve, viszont a Maros elöntötte a területet. Az ott lakók úgy mentették a termést, hogy csónakokból vágták le a zab hegyét, kalászákat. Egy másik forrás szerint Kukutyin a 19. században egy Deszkhez tartozó pusztája volt. Emellett Romániában is van Kukutyin. (Vö. Wikipedia – 2013. 03. 19.)
17. A Duden (2002: 437) szerint a beszélt nyelvi fordulat a szentimentális-moralizáló szindarabokat író August von *Kotzebue* nevének és a durva stílusértékű *kotzen* [okádik, rókázik] igének a hangzásbéli hasonlóságán alapul.
18. Forgács T. (2003: 672) szerint a szólás a szénagyúttal van kapcsolatban: „Ha jött az eső, akkor az, akinek még nem volt rendben a szénája, az gondban volt, mert az ázott széna tönkremegy. Aki viszont már behordta, annak rendben volt a szénája, nem volt semmi gondja.” (Vö. még O. Nagy 2011: 347k.)
19. Vö. Forgács T. (2003: 129): „Régen, ha látogató érkezett a kutyás házhoz, kiszóltak neki, hogy „ne féljen, megkötöm a kutyát egy karóhoz”. Így tapadt a szóláshoz a ’biztat vkit, hogy ne féljen’, illetve a ’határozottan ígér valamit’ jelentés.”
20. A szólás egy régi szokásra megy vissza: amikor egy falusi legény idegenbe szakadt, akkor levelekben számolt be az otthon maradtoknak az életéről. Ezeket a leveleket a család kitette az ablakba, hogy a rokonok, a szomszédok is elolvashassák őket. Ha azonban a levél kevésbé örvendetes híreket tartalmazott, azt *nem tették ki az ablakba*. (Vö. Forgács T. 2003: 1 és O. Nagy 2011: 29)
21. A szólás a Duden (2002: 218) szerint eredetileg arra az ügyetlenségre utal, amelyet valaki azáltal követett el, hogy az ajtó mellett álló tálkába lépett, amiben csizmatisztításhoz szükséges zsírt tartottak (*Fett = zsír + Näpfchen = tálka*).
22. A felsorolt közmondások „szerkezetazonos szinonimák”, hiszen a közmondásoknak ugyanaz az értelme, azonos a felépítésük, csak más szerkezeti magra (szóképre) épülnek. (Vö. Forgács T. 2007: 117)
23. Vö. Ostapovyc (2006: 145): „Es bedarf keiner besonderen Begründung der offensichtlichen Tatsache, dass die Phraseologie die Schicht des Wortschatzes darstellt, die die national-kulturellen Besonderheiten der Sprache des Trägervolkes und ihre ontologische, extralinguale Spezifik am vollständigsten expliziert”. [Nincs szükség annak a nyilvánvaló ténynek a bizonyítására, hogy a frazeológia a szókincs azon részét képezi, amely a hozzátartozó nép nyelvének nemzeti-kulturális sajátosságait, nyelvének ontológiai, extralingvális specifikumait a legteljesebben fejezi ki.] (Fordítás: D.-Sz. E.)
24. A *Két féldő a pokolban* intertextuális elem, az 1961-ben forgatott ismert magyar film címét idézi. A cselekmény egy ukrain munkatáborban játszódik, ahol 1944. április 20-án, Hitler születésnapja tiszteletére, a foglyok és a tisztek között focimeccset szerveznek. Az egykori futballszár, Ónodi kapja a feladatot, hogy a foglyokból csapatot alakítson. Mivel a foglyok alultápláltak, legyengültek, a tisztek abból indulnak ki, hogy a foglycsapat nevéseges, megsemmisítő vereséget fog szenvedni. A játék azonban nem a magas rangú vendégek elvárásai szerint alakul: a foglyok játékból a német tisztek elleni demonstráció lesz, és a foglyok megnyerik a meccset. A győzelemért azonban az életükkel fizetnek: még a pályán lelövik őket.

25. A frazeologizmus eredete a következő: „Az 1867-ben létrejött kiegyezés előtt azt fejezték ki szólásunkkal, hogy egy politikus nem hajlandó eltérni az ún. negyvennyolcas programtól, azaz attól, hogy Magyarország és Ausztria viszonyát az 1848-ban hozott törvények visszaállítása alapján rendezzék. Később, miután 1884-ben a Függetlenségi Párt a nevébe is felvette a „negyvennyolcas” jelzót, a kifejezést abban az értelemben kezdték használni, hogy valaki kitart a Függetlenségi Párt mellett. Fokozatosan halványodott azonban a szólás politikai vonatkozása, s lassan kialakult mai, átvitt jelentése: ’nem hagyja a maga igazát, nem tágit az elhatározásától.’” (Forgács T. 2003: 517)
26. A közmondáspersziflázs fogalmához, fajtáihoz vö. Forgács E. 2003 és 2006. A centripetális és a centrifugális erőkhöz [ném. *zentripetale* vs. *zentrifugale Kräfte*] vö. Blühdorn (2006: 284).

Irodalom

- Assmann, J. 2004. *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz. Fordította: Hidas Zoltán.
- Barchudarow, L. S. 1979. *Sprache und Übersetzung. Probleme der allgemeinen und speziellen Übersetzungstheorie*. Moskau–Leipzig: Verlag Progreß.
- Bárdosi V. (szerk.) 2013. *Reáliák. A lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezések és fordítási kérdések*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Blühdorn, H. 2006. Textverstehen und Intertextualität. In: Blühdorn, H., Breindl, E., Waßner, U. H. (Hrsg.) *Text-Verstehen: Grammatik und darüber hinaus*. Jahrbuch 2005 des Instituts für deutsche Sprache. Berlin: de Gruyter. 277–298.
- Bödeker, B., Freese, K. 1987. Die Übersetzung von Realienbezeichnungen bei literarischen Texten: Eine Prototypologie. In: *Text-context. Translation. Theorie-Didaktik-Praxis*. Sonderdruck 2/3. Heidelberg: Textcon Text-Verlag.
- Burger, H. 2010. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 4., neu bearbeitete Auflage. Berlin: Erich Schmidt Verlag. (Grundlagen der Germanistik 36)
- Dobrovól’skij, D., Piirainen, E. 1996. *Symbole in Sprache und Kultur. Studien zur Phraseologie aus kultursemiotischer Perspektive*. Bochum: Universitätsverlag N. Brockmeyer.
- Drahota-Szabó, E. 2013. *Realien – Intertextualität – Übersetzung*. Landau: Verlag Empirische Pädagogik. (Beiträge zur Fremdsprachenvermittlung, Sonderheft 19)
- Duden 2002. Der Duden in zwölf Bänden. Das Standardwerk zur deutschen Sprache. Bd. 11 – *Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. Herausgegeben von der Dudenredaktion. 2., neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich: Dudenverlag, 2002.
- Erdei I. 1988. *Kypc nepevoda. Orosz–magyar fordítástechnika*. Szeged: JATE Kiadó.
- Eriksen, T. H. 2006. *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Fordították: Karádi É., Varró Zs. és a TEK (Társadalomelméleti Szakkollégium) szociálanropológia-szemináriumának hallgatói. Budapest: Gondolat Kiadó. [Angol eredeti: Eriksen, T. H. (1995): *An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. Second edition. London: Pluto Press.]
- Ferencz I. (szerk.) 1997. *Történetek a fogságból: Hatvan székely hadifogoly*. Csíkszereda: Státus Könyvkiadó.
- Fodor, B., Heltai, P. 2012. Culture Specific Items in Translation. In: Navracscis J., Szabó D. (szerk.) 2012. *A mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban*. Pszicholingvisztikai tanulmányok III. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 289–300.

- Forgács, E. 2000. Phraseologismen als textstrukturierende Elemente. *DUFU* (Deutschunterricht für Ungarn) 15. évfolyam. 3–4. szám. 44–57.
- Forgács E. 2002. A reáliák fordítási nehézségeiről szépirodalmi szövegekben (Magyar-német kontrasztív vizsgálat). *Fordítástudomány* 4. évfolyam. 2. szám. 63–82.
- Forgács, E. 2003. Wer ändern eine Grube gräbt, sieht gern hinein. Oder: Wozu sind Sprichwörter (noch) zu gebrauchen? In: Pongó, S., Chebenová, V., Borsuková, H. (Hrsg.) *Das Wort in Satz und Text*. Festschrift zum 65. Geburtstag von Hans-Werner Eroms am 23. Juli 2003. Nitra: Enigma. 51–70.
- Forgács E. 2004a. Reáliák és fordításuk Garaczi László műveiben. *Fordítástudomány* 6. évfolyam. 2. szám. 38–56.
- Forgács E. 2004b. Gömböc, hamuban sült pogácsa, kutyanyelven takarékpersely, vörös nyakkendő és eszemká... Avagy: reáliák és fordításuk Garaczi László lemúriáiban. In: Bernáth Á., Bombitz A. (szerk.). *Miért olvassák a németek a magyarokat? Befogadás és műfordítás*. Szeged: Grimm Könyvkiadó. 190–222.
- Forgács, E. 2004c. Phraseologismen als Mittel der Textkonstitution. In: Palm-Meister, Ch. (Hrsg.) *EUROPHRAS 2000*. Internationale Tagung zur Phraseologie vom 15.-18. Juni 2000 in Aske/Schweden. Tübingen: Stauffenburg Verlag. 123–135.
- Forgács E. 2006. A „WORD” elszáll, az írás megmarad. Elferdített közmondások a mai nyelvhasználatban. In: Galgóczi L., Vass L. (szerk.). „A WORD elszáll...” *Emlékülés Csefkó Gyula halálának 50. évfordulója tiszteletére. Tanulmányok*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 55–77. (A pedagógusképzés kiskönyvtára 4)
- Forgács, E. 2007a. *Kontrastive Sprachbetrachtung*. Szeged: Klebelsberg Kuno Egyetemi Kiadó.
- Forgács, E. 2007b. Übersetzungsverlust – Rezeptionsverlust (?) In: Valentin, J.-M. (Hrsg.) *Jahrbuch für Internationale Germanistik*. Reihe A, Kongressberichte Bd. 79. Akten des XI. Internationalen Germanistenkongresses Paris 2005 „Germanistik im Konflikt der Kulturen“. Bd. 3. Bern: Peter Lang Verlag. 133–146.
- Forgács T. 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács T. 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács T. 2013. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Foucault, M. 1969. *L'archéologie du savoir*. Paris: Éditions Gallimard. (Ang. ford.: *The Archeology of Knowledge*. Trans. A. M. Sheridan Smith. London/New York: Routledge, 2002.)
- Földes Cs. 1987. *Magyar – német – orosz beszédfordulatok. A három nyelv azonos jelentésű állandósult szókapcsolatai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Földes, Cs. 1990. Zur Äquivalenz ungarischer und deutscher Phraseologismen. *Fin-nisch-Ugrische Forschungen* 49. évfolyam. 1–3. szám. 169–187.
- Halász E., Földes Cs., Uzonyi P. (szerk.) 2003. *Magyar-Német Nagyszótár. Ungarisch-Deutsches Großwörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Heltai P. 2007. Ekvivalencia és kulturálisan kötött kifejezések a fordításban. In: Heltai P. (szerk.). *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia*. A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Pécs/Gödöllő: MANYE, Szent István Egyetem. 3/2. 643–653.
- Heltai P. 2013. Kultúraspecifikus kifejezések és reáliák. *Fordítástudomány* XV. évfolyam. 1. szám. 32–53.
- Hessky, R. 1987. *Phraseologie. Linguistische Grundfragen und kontrastives Modell deutsch → ungarisch*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. (Reihe Germanistische Linguistik 77)

- Hrusic, M. 2007. Nulläquivalenz beim literarischen Übersetzen. Probleme der „kulturellen Vermittlung“. In: Roggausch, W. (Red.) *Germanistentreffen Deutschland – Süd-Ost-Europa, 2.-6. 10. 2006. Dokumentation der Tagungsbeiträge*. Hrsg. vom Deutschen Akademischen Austauschdienst, Bonn. 323–332.
- Kelz, H. P. 2002. Interkulturelle Kommunikation und translatorische Prozesse in der Wirtschaft. In: Best, J., Kalina, S. (Hrsg.) *Übersetzen und Dolmetschen. Eine Orientierungshilfe*. Tübingen/Basel: A. Francke Verlag. 44–50.
- Klaudy K. 1997. *A fordítás elmélete és gyakorlata. Angol, német, francia, orosz fordítás-technikai példatárral*. Budapest: Scholastica.
- Knapp, K., Antos, G., Becker-Mrotzek, M., Deppermann, A., Göpferich, S., Grabowski, J., Klemm, M., Villiger, C. (Hrsg.) *Angewandte Linguistik. Ein Lehrbuch*. 2., überarbeitete und erweiterte Auflage. Tübingen/Basel: A. Francke Verlag. (Uni-Taschenbücher 8275)
- Koller, W. 2011. *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. 8., neubearbeitete Auflage. Unter Mitarbeit von Kjetil Berg Henjum. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag. (UTB 3520)
- Kovács L. 2011. *Fogalmi rendszerek és lexikai hálózatok a mentális lexikonban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 119)
- Kujamäki, P. 1998. *Deutsche Stimmen der Sieben Brüder. Ideologie, Poetik und Funktionen literarischer Übersetzung*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Kujamäki, P. 2004. Übersetzung von Realienbezeichnungen in literarischen Texten. In: Kittel, H., Frank, A. P., Greiner, N., Hermans, Th., Koller, W., Lambert, J., Paul, F. (Hrsg.) *Übersetzung – Translation – Traduction. Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung*. Berlin/New York: Walter de Gruyter. 95. fejezet. 920–925.
- Lajos K. 2007. Frazeológia és identitás. In: Maticsák S. (szerk.). *Nyelv, nemzet, identitás*. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) nyelvészeti előadásai. I. kötet. Debrecen, Budapest: Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság. 101–113.
- Lendvai E. 2005. Reáliafelfogások napjaink fordításelméletében. In: Dobos Cs., Kis Á., Lengyel Zs., Székely G., Tóth Sz. (szerk.). *„Mindent fordítunk és mindenki fordít”. Értékek teremtése és közvetítése a nyelvészetben. Könyv professzor dr. Klaudy Kinga tiszteletére*. Bicske: SZAK Kiadó. 67–71.
- Lendvai E. 2007a. Nyelvi reáliák és globalizáció. In: Heltai P. (szerk.) *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia*. A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Pécs/Gödöllő: MANYE/Szent István Egyetem. 3/2. 664–669.
- Lendvai, E. 2007b. Translating Culture-bound Units: Strategy, Tactics & Techniques. In: Muráth, J., Oláh-Budai, Á. (eds.): *Interdisziplinäre Aspekte des Übersetzens und Dolmetschens/Interdisciplinary Aspects of Translation and Interpreting*. Wien: Praesens Verlag. 125–136.
- Lendvai E. 2012. Kultúrák dialógusa: lingvokulturális kölcsönzés. In: Lendvai E., Wolosz R. (szerk.): *Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában VII. konferencia tanulmánykötete/Proceedings of Conference Dialogue of Cultures in a Multilingual Europe VII/Материалы Конференции Диалог Культур в многоязычной Европе VII*, Pécs, 2010. Pécs: PTE BTK FKK. 277–289. (= Translatologia Pannonica III)
- Lossau, N. 1993. *Die deutschen Petőfi-Übersetzungen. Ungarische Realienbezeichnungen im sprachlich-kulturellen Vergleich*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Mujzer-Varga K. 2007. A reáliafogalom változásai és változatai. *Fordítástudomány* 9. évfolyam. 2. szám. 55–84.

- Mujzer-Varga, K. 2009. *Verfremdung oder Adaptierung – Realienlexeme in den Übertragungen der Minutennovellen von István Örkény*. PhD-disszertáció. Budapest: ELTE.
- O. Nagy G. 2011. *Mi fán terem? Magyar szólások eredete*. Tizedik kiadás. Budapest: Akkord Kiadó.
- Ostapovych, O. 2006. Kontrastive transkulturelle Analyse von mentalen Konzepten in der kognitiven Phraseologie unverwandter Sprachen. In: Häiki Buhofers, A., Burger, H. (Hrsg.) 2006. *Phraseology in Motion I. Methoden und Kritik. Akten der Internationalen Tagung zur Phraseologie*. Basel, 2004. Baltmannssweiler: Schneider Verlag Hohengehren. 145–154. (Phraseologie und Parömiologie 19)
- Papp N. 2004. Terminológia és reáliák. In: Dróth J. (szerk.). *Szaknyelv és műfordítás*. Gödöllő: SZIE. 79–91.
- Pusztai-Varga I. 2013. *Kulturálisan kötött nyelvi elemek fordítási megoldásai finn versek magyar és angol fordításaiban*. PhD-disszertáció. Budapest: ELTE.
- Sager, S. F. 1997. Intertextualität und die Interaktivität von Hypertexten. In: Klein, J., Fix, U. (Hrsg.) 1997. *Textbeziehungen. Linguistische und literaturwissenschaftliche Beiträge zur Intertextualität*. Tübingen: Stauffenburg Verlag. 109–123.
- Schmidt, D. (Hrsg.). *Péter Esterházy: Harmonia caelestis. Marginalien*. Mit Beiträgen von Péter Esterházy, László F. Földényi, Wend Kässens, Terézia Mora und Julianne Wernitzer. Berlin: Berlin Verlag.
- Telling D. 2003. A reáliák fordítása a fordító kulturális kompetenciája szemszögéből. *Fordítástudomány* 5. évfolyam. 2. szám. 58–70.
- Telling, D. 2009. Konfrontation der Ausgangskultur mit der Zielkultur im Translat. In: Lendvai E., Wolosz R. (szerk.): *Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában III-V. konferencia tanulmánykötete/Proceedings of Conference Dialogue of Cultures in a Multilingual Europe III-V/Материалы Конференции Диалог Культур в многоязычной Европе III-V*, Pécs, 2006–2008. Pécs: PTE BTK FKK. 91–95. (Translatologia Pannonica I)
- Telling, D. 2012. Kulturális problémák és fordítói kompetencia. In: Lendvai E., Wolosz R. (szerk.): *Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában VII. konferencia tanulmánykötete/Proceedings of Conference Dialogue of Cultures in a Multilingual Europe VII/Материалы Конференции Диалог Культур в многоязычной Европе VII*, Pécs, 2010. Pécs: PTE BTK FKK. 57–64. (= Translatologia Pannonica III)
- Valló Zs. 1998. Reáliák és fordítói stratégiák a drámafordításban. *Modern Nyelvoktatás* IV. évfolyam. 2–3. szám. 115–124.
- Valló Zs. 2000. A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. *Fordítástudomány* 2. évfolyam. 1. szám. 34–49.
- Vermes A. P. 2004. A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúra-specifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány* 6. évfolyam. 2. szám. 5–18.
- Vlahov, S. I., Florin, S. 1980. = Влахов, С. И., Флорин, С. 1980. *Непереводимое в переводе*. Москва: Международные Отношения.

Források

- Esterházy P. 1990. *Hrabal könyve*. Budapest: Magvető.
- Esterházy, P. 1991. *Das Buch Hrabals*. Salzburg/Wien: Residenz Verlag. Aus dem Ungarischen von Zsuzsanna Gahse.
- Esterházy P. 2001. *Harmonia caelestis*. Budapest: Magvető.
- Esterházy, P. 2004a. *Das Buch Hrabals*. Berlin: Berliner Taschenbuch Verlag. Aus dem Ungarischen von Zsuzsanna Gahse. Neu durchgesehene Fassung der 1991

im Residenz Verlag, Salzburg und Wien, erschienenen Originalausgabe der deutschen Übersetzung.

Esterházy, P. 2004b. *Harmonia caelestis*. Berlin: Berliner Taschenbuch Verlag. Aus dem Ungarischen von Terézia Mora.

Garaczi L. 1995. *Mintha élnél. Egy lemúr vallomásai, I*. Pécs: Jelenkor Kiadó.

Garaczi, L. 1999. *Was wir hier als schön empfinden. Bekenntnisse eines Lemuren. I*. In: Die wunderbare Busfahrt. Bekenntnisse eines Lemuren. Graz: Literaturverlag Droschl. Aus dem Ungarischen von Andrea Seidler und Pál Deréky. Graz: Literaturverlag Droschl. 5–108.

Parti Nagy L. 2000. *Hősöm tere*. Budapest: Magvető.

Parti Nagy, L. 2005. *Meines Helden Platz*. München: Luchterhand Literaturverlag. Aus dem Ungarischen von Terézia Mora.